

U *Zaključnim razmatranjima* (401-412) autorica navodi primjere suradnje svećenika i civilnih službenika i dužnosnika u pojedinim europskim zemljama druge polovice 19. stoljeća nastojeći objasniti pozadinu glavnih političkih procesa u tim zemljama, uvjetovanih društvenim fenomenima kao što su udaljavanje seljačkoga stanovništva od Crkve, porast industrijalizacije i povećanje radništva, dodajući kako su ovi glavni trendovi u Trojednoj Kraljevini ipak izostali zbog kašnjenja u gospodarskome razvitku Trojednice za vodećim europskim zemljama. Zaključno se navodi kako su svećenici snažno djelovali u radu Sabora i, s obzirom na različitost njihovih političkih platformi, začuđujuće složno u rješavanju najvažnijih političkih pitanja u Trojednoj Kraljevini istraživanoga razdoblja.

Knjiga završava popisom arhivskih izvora i literature, sažetkom na engleskome jeziku te Kazalom mjesta i Kazalom imena.

Ova knjiga Ane Biočić prvenstveno je vrijedan doprinos hrvatskoj historiografiji o političkoj povijesti 19. stoljeća. Zatim je u velikome dijelu i vrijedan doprinos političkome aspektu hrvatske crkvene povijesti 19. stoljeća ali i povijesti hrvatskoga parlamentarizma jer na znanstveni način obrađuje jednu važnu epizodu iz povijesti Hrvatskoga sabora. Autorica je na originalan i metodološki uvjerljiv način ukomponirala ideju prikaza političkih trendova u Europi u drugoj polovici 19. stoljeća prikazom odnosa Crkve i države u prikazu djelovanja katoličkih svećenika u Saboru Trojedne Kraljevine. Kroz ovu političku borbu promatramo i pomicanje balansa između crkvene i državne nadležnosti od najširih pitanja, državno-pravnoga uređenja, pa do pitanja pravne normiranosti privatne sfere građana, kao što su brak i obrazovanje, u korist države, a izvan isključive nadležnosti Crkve – trend koji je obilježio svojevrsan trijumf liberalne građanske države nad staleškim privilegiranim sustavom, a koji upravo doživljava svoj vrhunac i završnu fazu u drugoj polovici 19. stoljeća.

Filip Katanić

Späte Hexenprozesse. Der Umgang der Aufklärung mit dem Irrationalen. (Hrsg.) Wolfgang Behringer, Sönke Lorenz (+) und Dieter R. Bauer. Unter redaktioneller Mitarbeit von Sarah Minor und Johanna E. Blume, Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 2016, 432 stranice

Opsežan zbornik radova posvećen problemu procesa protiv vještica i vještaca/čarobnjaka od razdoblja prosvjetiteljstva pa sve do početka 20. stoljeća zanimljivo je djelo koje sadrži raznovrsne radove o ovoj temi iz cijeloga svijeta uključujući Afriku, Daleki istok i Južnu Ameriku. Radovi kronološki ne obuhvaćaju samo 18. stoljeće nego se neki protežu sve do početka 20. stoljeća, a zbornik je sastavljen od pet cjelina. Prva je posvećena zemljama njemačkoga govornog područja, druga se bavi ostalim zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim zemljama, treća analizira europske debate o ovoj temi u kontekstu zadnjih procesa krajem 18. stoljeća, dok je četvrta cjelina posvećena izvaneuropakim zemljama – Rusiji, Sjevernoj i Južnoj Americi, Kini i Africi, a u zadnjemu poglavlju objavljen je kronološki pregled procesa protiv vještica i njihova smaknuća od početka 18. stoljeća pa sve do 1911. godine kada je zabilježen slučaj spaljivanja starije žene u talijanskoj pokrajini Perugia. Prema riječima W. Behringera, jednoga od urednika, objavljivanjem ovoga zbornika trebalo je detaljnije upoznati javnost s brojnim procesima protiv vještica kojih je bilo i u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća, ali koji nisu obavezno završavali smrtnim presudama i pogubljenjima. Zatim je trebalo istražiti utjecaj tih zbivanja na javnost u tome razdoblju, posebno reakciju pripadnika obrazovanih krugova na raširena vjerovanja u moć vještica među nižim slojevima stanovništva te ukazati na nove smjerove istraživanja, na primjer istraživanje učestalosti ove teme u ondašnjim tiskovinama i literaturi. U uvodnome radu Zbornika, pod naslovom *Späte Hexenprozesse-ein Pfahl im Fleisch der Aufklärung* (1-24), W. Behringer osvrnuo se

na dosadašnja gledišta o pitanju procesa protiv vještica tijekom 18. i 19. stoljeća i upozorio na jasno vidljiv vremenski raskorak između završetka procesa protiv vještica i uklanjanja zločina čarobnjaštva iz europskoga kaznenog zakonodavstva u dosadašnjim istraživanjima naglasivši da su odnos prosvjetitelja prema ovome pitanju karakterizirali nesigurnost, licemjerje i prijetvornost. Naime, iako se za prosvjetitelje općenito pretpostavljalo da su istupali protiv procesa i zadržavanja zločina čarobnjaštva u ondašnjemu zakonodavstvu, o tome se zapravo uopće ne može ništa točno reći jer su oni šutjeli i ponašali se kao da je ta tema već zaključena. Međutim, ni zagovornici ovoga procesa od druge polovice 18. stoljeća na njemačkome govornom području više nisu javno govorili o zločinu vještičarenja (Hexerei), nego su kao eufemizme koristili tradicionalne latinske pojmove *maleficium* i *veneficium* pa se samo detaljnijom analizom nekoga procesa umorstva trovanjem moglo raspoznati da se zapravo radilo o procesu za zločin koji se ranije pripisivao vješticama. Behringer je napomenuo da je javno kritiziranje vjerovanja u vještice i procesa protiv njih zahtijevalo veliku dozu hrabrosti i temeljitu političku pripremu i tijekom 18. stoljeća pa je tek u vrijeme Josipa II. bilo moguće javno pokrenuti raspravu o krivnji Crkve i države u tome pitanju. Često isticani "napredni proglašenja" nekih vladara, na primjer Marije Terezije, Luja XIV., pruskoga kralja Friedricha Wilhelma I. ili trierskoga biskupa Caspara von der Leyena, zapravo su bili samo praktični pokušaji ograničavanja procesa, a nikako opće odbacivanje ili zabrana vjerovanja u vještice i procesa protiv njih pa je odbacivanje zakonodavstva usmjerenoga protiv vještica nastupilo kudikamo kasnije, na primjer u Francuskoj tek s Revolucijom, u Bavarskoj 1813. godine, a u drugim zemljama i kasnije, u sklopu šire provedenih društvenih reformi. Međutim, i nakon ukidanja zakona protiv vještica bilo je dosta slučajeva linča osoba osumnjičenih kao vještice, koji nisu uvijek registrirani kao vještice, koji nisu uvijek registrirani i često su teško uočljivi. Naglasivši da je područje istočne Europe bilo područje u kojemu

su progoni vještica doživjeli vrhunac između 1721. i 1760. godine, Behringer je istaknuo da su procesi u Ugarskoj bili na vrhuncu baš u vrijeme prosvjetiteljstva, a novija istraživanja pokazala su kako je u drugoj polovici 18. stoljeća u Ugarskoj optuženo i pogubljeno više osoba nego u cijelome 16. stoljeću te da su ovi procesi iščezavali u razdobljima političke nestabilnosti ili kriza. Kao posebno važno Behringer je istaknuo povezivanje kasnih procesa protiv vještica u Europi s njihovim još kasnijim pojavljivanjem izvan europskih zemalja, na primjer u Africi, a koji traju i danas te su stajali života veći broj ljudi nego u bilo kojoj europskoj državi. Kod izvanoeuropskih civilizacija, koje su također poznavale vjerovanje u vještice, postojala je opasnost da će njihova božanstva kršćanski teolozi poistovjetiti s vragom, no još opasnije bilo je potpuno negiranje vještičjih moći, koje su uveli kolonizatori, a koje je doživljeno kao bitno obilježje kolonijalnoga potlačivanja, dok su moderni afrički političari vještiju paradigmu dobro i politički instrumentalizirali. S druge je strane Dries Vanysacker u radu *Enlightenment and Witchcraft. The Dangers of Denying the Existence of Devil* (25-33) naglasio da su se umjereni pobožni intelektualci te prosvijećeni katolici i protestanti još uvijek borili s glavnim problemom – uvjerenjem da bi poricanje postojanja vruga i njegovih moći lako moglo voditi ne samo negiranju Božje providnosti nego i postojanja samoga Stvoritelja iako su u 18. stoljeću postupno zaustavljeni procesi velikih razmjera protiv vještica i nastupila je dekriminalizacija vještičarstva/čarobnjaštva.

Prvu cjelinu ovoga zbornika, posvećenu zemljama njemačkoga govornog područja, otvara rad Erike Münster-Schröer pod naslovom »Tödliche Gelehrsamkeit.« *Der Düsseldorfer Hexenprozess 1737/38* (35-53) u kojemu je autorica analizirala zadnji proces u donjemu Porajnju održan u Düsseldorfu, koji se zbio izolirano od kasnijih procesa u susjednome Sauerlandu, a izostanak njegovoga javnog odjeka, pa i njegovo prešućivanje, objasnila je i nelagodnom i izostankom ika-

kvoga oblika protivljenja procesu u javnosti. Johannes Dillinger u radu *Von der Giftmischerin zue Hexe. Der Prozess gegen Katharina Reitterin aus Eglofs 1743* (55-66) opisao je proces prerastanja jednoga procesa protiv žene osumnjičene za pripremanje otrova u proces protiv osumnjičene vještice i istaknoga kao ogledni primjer načina kojim su vlasti mogle reagirati na pojavu nekih kriza ili na sumnjivo i politički neprihvatljivo ponašanje pojedinaca, ali i kao potvrdu o rasprostranjenome vjerovanju u vještice među širim slojevima južnonjemačkoga društva, koje ipak nije bilo sklonu novim procesima. Constanze Störk-Biber u radu *Dass das Crimen Magio nicht Ein fabelwerckh, sondern wahrhaftig existire. Die Hexenprozesse in der Reichsabtei Marchtal 1747-1757* (67-87) opisala je pojavu i trajanje procesa protiv vještica na području carske opatije Marchtal sredinom 18. stoljeća navevši kao razlog njihova prestanka nestanak poimanja koncepta zločina navodno karakterističnoga za vještice među lokalnom elitom te promjenu pravnoga gledišta o takvome zločinu, koji više nije bio uvrštavan u popis kažnjivih prijestupa. Klaus Graf u radu *Der Endinger Hexenprozess gegen Anna Trutt von 1751* (89-101) opisao je dugo zataškavani slučaj smaknuća navodne vještice Anne Trutt iz katoličkoga donjoaustrijskog Wyhla kao primjer događaja koji nije doživio nikakvu publicističku pozornost i bio je prešućen zbog nastojanja lokalnih (prosvjetiteljstvu naklonjenih) krugova da ignoriranjem ovoga događaja ne pruže dodatne argumente onima koji su katolička područja isticali kao primjer zaostalih sredina te naglasio da je taj slučaj pokazao da u katoličkim područjima tisak koji je sadržavao prosvjetiteljske ideje još nije bio toliko društveno utjecajan kao u nekim protestantskim krajevima. Wolfgang Petz u radu pod naslovom *Der letzte Hexenprozess im Reich. Der Fall der Anna Maria Schwägelin 1775 in der Fürstabtei Kempten* (103-122) osvrnuo se na formalno posljednji proces u Carstvu, održan protiv Anne Marije Schwägelin 1775. godine u Kemptenu, koja je osuđena na smrt, ali nije pogubljena nego

je umrla u zatočeništvu 1781. godine, a u kojemu je središnja optužba bio pakt s vragom te je napomenuo da je taj proces prvenstveno odražavao prijem katoličke javnosti i onovremenoga deizma i ateizma kao i lokalne posebnosti kraja u kojemu je održan.

Tri rada u zborniku odnose se na situaciju u današnjoj Švicarskoj: Walter Hauser, novinar istraživač koji je svojim istraživanjem slučaja Švicarke Anne Göldi iz 1782. godine u kalvinističkom Glarusu, najčešće spominjane kao posljednje smaknute vještice u Europi, pridonio i njezinoj sudskoj rehabilitaciji 2008. godine. U radu *Der Hexenprozess gegen Anna Göldi in der Beurteilung der Zeitgenossen* (123-126) napomenuo je da su prve negativne reakcije na ovaj slučaj stigle iz onih njemačkih kneževina u kojima je duh prosvjetiteljstva ostavio snažnije tragove, dok u samoj Švicarskoj nije bilo reakcija niti je tisak o tome pisao te je zaključio kako je cijeli slučaj prerastao iz jedne obiteljske afere u širu gradsku aferu u kojoj je smrtnom kaznom trebalo ušutkati optuženu ženu i spasiti obiteljsku čast glavnoga tužitelja, pripadnika stare i ugledne obitelji. Rainer Decker u radu *»Sagt euern Landsleuten, daß sie rechte Tölpel un Narren sind!« Die letzten Hexenprozesse in der Schweiz (1780-1782)* (127-135) usporedio je proces spomenute Anne Göldi s procesom protiv Švicarke Marije Ursule Padrutt iz 1779. godine, koja je dva puta preživjela istražni postupak, ali je unatoč oslobađajućoj preporuci inkvizitora u rodnome mjestu bila izopćena kao navodna vještica te je preminula u egzilu, stoga je zaključio da ovi slučajevi ilustriraju različito doživljavanje optužbi za čarobnjaštvo kod urbane klerikalne elite i među običnim stanovništvom iz rubnih područja, sklonome oštromu kažnjavanju osoba osumnjičenih za čarobnjaštvo na temelju pučkih vjerovanja i raširenih stereotipa o vješticama, koje je obrazovana elita držala praznovjermem. Philippe Bartl je u radu *Hexenverfolgungen in der Innerschweiz im 18. Jahrhundert* (137-166) analizirao procese iz 1737./1738. i 1753./1754. godine u kantonima središnje Švicarske, koji su se pojavili

nakon polustoljetne stanke, te je istaknuo da nije postojao određeni obrazac po kojemu su pokretani procesi protiv vještica, nego je to ovisilo o obrazovanju i društvenome statusu predstavnika vlasti te o političkim i socijalnim prilikama. Znakovi i mjere za otkrivanje vještica u ovome slučaju bili su isti kao oni u *Malleus maleficarum*. Među populacijom je vladalo uvjerenje u spasonosnu moć sakramenata protiv vražjega djelovanja, a prema osuđenima se postupalo prema uputama rimskoga Svetog Oficija propisanim u 16. stoljeću, koji su prevedeni na njemački jezik. Vlasti su se kao Božji predstavnici na zemlji držale obvezatnima provoditi povjerenu im dužnost – svakoga pojedinca u njima povjerenoj zajednici usmjeravati na kršćanski život propisan Svetim pismom, a u slučaju procesa protiv vještica to su mogli samo oslanjajući se na sustav vlasti u kojemu su odani činovnici bili nagrađivani za rad tijekom procesa, ali i denuncijanti na čije su se informacije oslanjali. I u 18. stoljeću u puku je postojala spremnost za pokretanjem progona, ali od sredine toga stoljeća počela je slabjeti motivacija službenih vlasti za kaznenim progonom navodnih vještica i općenito spasenjem duša podanika iako je među širim slojevima pučanstva vjerovanje u vještice i njihovu moć opstalo i u 19. i u 20. stoljeću.

Zanimljivi radovi u zborniku posvećeni su istočnoj Europi. Petr Kreuz u radu *Die späten Hexenprozesse in den böhmischen Ländern und auf dem Gebiet der heutigen Slowakei* (167-203) istaknuo je razdoblje između 1570. i 1620-ih godina kao prvo razdoblje progona u českim zemljama, karakteristično po individualnim optužbama za čarobnjaštvo i nanošenje štete magijskim činima kao i pojedinačne procese, ali bez progona većih razmjera, što se ponovilo i u drugome razdoblju, od kraja 17. stoljeća te do 1750/ih godina, a jedino su se na području sjeverne Moravske između 1678. i 1696. godine pojavili masovniji procesi s optužbama karakterističnima za početak 15. stoljeća u zapadnoj Europi - pojava sabata i noćni let vještica, apostazija i tjelesno općenje s demonom. Na

području Slovačke vrhunac procesa bio je u razdoblju od posljednje trećine 17. stoljeća do 1750-ih godina, a slučajevi su bili individualni i odnosili su se većinom na popularnu magiju i nadriliječništvo, a pakt s vragom spominjao se usput u nekim slučajevima, ali nije bio posebno istican. Oko 250 osoba bilo je obuhvaćeno procesima, od kojih je otprilike 150 smaknuto, dok je u češkim zemljama smaknuto između tristo i četiristo osoba, a istragom je bilo obuhvaćeno, ali ne i osuđeno, oko šesto osoba. Za razliku od ovih primjera Jacek Wijaczka u članku *Hexenprozesse in Polen im Zeitalter der Aufklärung* (205-223) istaknuo je da je borba protiv praznovjerja i vjerovanja u vještice u Poljskoj bila otežana zbog mogućih predbacivanja da se zapravo radi o napadu na cijelu Katoličku crkvu, a većina zemljoposjedničkoga plemstva vjerovala je u vještice i tijekom prosvjetiteljstva i zagovarala njihovu kušnju potapanjem u vodu. I lokalno svećenstvo pridonijelo je ukorijenjivanju vjerovanja u vještice iako se pojavila i nekolicina njih koji su štitili žene osumnjičene kao vještice od prijetnji lokalne zajednice te upozoravali da su biskupi od sredine 18. stoljeća zabranjivali vjerovanje u vještice ili tražili konkretne dokaze za optužbe od sudaca, što je, na primjer, preporučio kijevski biskup Andrzej Zaluski, a i neki isusovci kritizirali su praznovjerna vjerovanja. Međutim, vjerovanje u vještice zadržalo se i krajem 18. stoljeća, čemu je donekle pridonio i poljski prijevod jednoga dijela *Malleus Maleficarum* 1614. godine, a koji je bio popularan i u 18. stoljeću, dok je posljednji proces održan 1799. godine, što opovrgava stariju tezu o 1793. godini kao godini posljednjega održanog procesa, ne samo u Poljskoj, nego i u Europi. Vjerovanje u vještice održalo se u poljskome društvu i tijekom 19. i 20. stoljeća zato što su biskupske odluke protiv pokretanja procesa i vjerovanja u vještice bez otpora bile prihvaćene u mjestima i selima koja su spadala pod crkvenu vlast i upravu, što nije bio slučaj s plemićkim posjedima i kraljevskim dobrima, u kojima se koristilo posebno zakonodavstvo, koje je te ideje sadržavalo. Lilla

Krász i Péter Tóth G. u radu naslovljenome *Die Dekriminalisierung der Magie und der Kampf gegen den Aberglauben in Ungarn und in Siebenbürgen 1740-1848* (225-248) analizirali su proces dekriminalizacije magije i borbu protiv praznovjerja u Ugarskoj i Erdelju od sredine 18. do sredine 19. stoljeća i istaknuli da su središnje vlasti, u nemogućnosti da otvoreno istupaju protiv društveno opće prihvaćenoga vjerovanja u postojnje vruga i zla na svijetu, otkrivenome u vješticama i njihovome djelovanju, u zakonodavstvo ugradile teološke i pravne kategorije vještičarenja i čarobnjaštva ubrajajući ih u grijeha uperene protiv Stvoritelja, a zabranu progona navodnih vještica opravdale su neodgovarajućim sudskim postupkom u kojemu (znanstvena) utemeljenost danih iskaza nije mogla biti dokazana sredstvima koja su sudovima stajala na raspolaganju. Međutim, detaljniji uvid u carske odluke o suzbijanju raznih vrsta praznovjerja i čaranja za vladavine Marije Terezije i Josipa II. pokazuje da je motiv za te odluke prije bila zabrinutost zbog mogućega izbijanja skandala, koji bi mogli narušiti sliku moderne države i izazvati predbacivanja o zaostalosti njihove vladavine, pa su trebale proći dvije generacije dok se svako odstupanje od društvenih normi povezivalo s magijskim praksama i djelovanjem vruga, a optužbe za vještičju magiju prestale smatrati zločinom koji je trebalo iznositi pred sudove. H.C. Erik Midelfort u radu pod naslovom *Johann Joseph Gassner und die Modernisierung der Teufelischen Besessenheit* (249-256) istaknuo je voralberškoga župnika Johanna Gassnera, egzorcista i iscjelitelja sedamdesetih godina 18. stoljeća, kao bitnu osobu koja je pridonijela terminološkome razdvajanja pojmova opsjednuća i vještičarstva umanjivši, pa i potpuno odbaciši, važnost čarobnjaštva u razumijevanju opsjednutosti, koje je do tada smatrano posljedicom vještičjega djelovanja, a ne osobnim doživljajem. Wolfgang Schild u radu *Hexereiprozesse nach dem Ende der Verfolgung* (257-272) istražio je kako je kazneno pravo reagiralo na fenomen progona, nakon što su oni službeno prestali, te ukazao na ra-

zlike u poimanju pojmova procesa protiv vještica, vještičarenja i zločina čarobnjaštva, a kao središnji pravni problem analizirao je mogućnost kažnjavanja navodnoga magijskog pokušaja nanošenja zla. Rainer Decker, istraživač Vatikanskoga arhiva, u radu pod naslovom *Magieprozesse im Kirchenstaat während des 19. Jahrhunderts* (273-280) ukazao je na činjenicu da je još u 19. stoljeću u crkvenoj državi magija progonjena po crkvenome kaznenom pravu umjesto da je odbačena kao relikv prošlosti, poput vjerovanja u vještice u susjednim zemljama, objasnivši to biblijski utemeljenim predodžbama o vrugu i vjerovanju u opsjednuća koje je širila Crkva (pa je u Italiji bilo mnogo egzorcizama) te izostankom masovnih progona kao karakteristične prakse svjetovnih vlasti srednje Europe jer su pape preporučavale pravedan sudski proces i blage kazne za sve koji su prvi put bili optuženi i pokajali se, a praksa iskorijenivanja vještica ognjem i mačem, tipična za srednjoeuropsko područje, talijanskom je kleru bila nerazumna pa čak i odbojna. Christine D. Worobec u tekstu *Decriminalizing Witchcraft in Pre-Emancipation Russia* (281-308) zaključila je da je razdoblje između 1775. i 1850-ih godina 19. stoljeća u Rusiji bilo prijelazno doba glede vjerovanja u vještice u kojemu započeti proces dekriminalizacije prakticiranja crne magije i vjerovanja u negativnu moć vještica nije bio ujednačen jer su različita vjerovanja ostala u svim slojevima društva. I same prosvjetiteljske odredbe Katarine Velike sadržavale su kontradiktorne odredbe tvrdeći, s jedne strane, da je vještičarstvo nepostojeća iluzija, a s druge da je opasno za društveni poredak, dok je sudstvo bilo sklono uvažavati strahove cijele zajednice o negativnim utjecijima vještica, osobito glede pojave bolesti, a koje su mogli pobiti samo medicinski dokazi. Pravoslavna crkva je, zadržavajući pravo kažnjavanja osoba osuđenih za crnu magiju i čarobnjaštvo, održavala popularna vjerovanja u povezanost vještica s opsjednućima, no nakon 1853. godine osobe koje su prozivale druge članove zajednice za uporabu magije mogle su biti kažnjene ako

se pokazalo da su optužbe neutemeljene. Pravosudni sustav zapravo je postao određena razdjelnica između seljaštva koje je održavalo praznovjerna vjerovanja i Pravoslavne crkve koja je opsjednutost rješavala tradicionalnim metodama poput egzorcizma s jedne te ostaloga obrazovnijeg dijela društva s druge strane, dok je seljaštvo i dalje živjelo sa svojim zamislama o čarobnjacima i vješticama i nastavilo se s njima obračunavati oštrim postupcima koji više nisu bili sastavni dio sudске prakse. Barend J. ter Haar u tekstu pod naslovom *Witchcraft in Chinese History* (309-330) zaključio je – na temelju kronoloških lista lokalnih povijesti, anegdota i dnevničkih zapisa – da u Kini razlog za progone zbog čarobnjaštva nije bilo postojanje tipiziranoga pojma vještice kao u Europi nego strah od društvenih nemira ili pobune, a ni pojavljivanje glasine o nečijemu magijskom djelovanju ili optužbe za nanošenje štete magijskim postupcima nije izazivalo pokretanja procesa ili progona koji bi završavali većim brojem žrtava kao u Europi. Stephen Ellis i Geerie ter Haar u radu *The History of Witchcraft Accusations and Persecutions in Africa* (331-345) analizirali su prilike u afričkim društvima i utjecaj kolonijalnih vlasti na tradicionalni život i vjerovanja te su istaknuli da se teza kako će različita vjerovanja iz pretkolonijalnih vremena iščeznuti širenjem formalnoga obrazovanja i sofisticiranijom vladavinom pokazala krivom jer se uvjerenje kako će religijska vjerovanja s vremenom nestati i da ne mogu koegzistirati sa znanstvenom misli pokazalo pogrešnim, a urušavanje javnih institucija u afričkim zemljama ponovno je otvorilo vrata povratku starih vjerovanja kroz nove religijske pokrete. Iris Gareis u radu *Späte Zauber- und Hexenprozesse vor amerikanischen Inquisitionstribunalen* (347-363) napomenula je da su inkvizicijski sudovi u Mexicu i Limi kao i inkvizicija portugalskome Brazilu u drugoj polovici 18. stoljeća pokrenuli više procesa nego u prijašnjim vremenima, ali se radilo se o slučajevima denunciranja zbog navodnih obavljanja magijskih praksi od kojih su mnogi odbačeni kao obične klevete. U

ondašnjemu španjolskom kazalištu do šezdesetih godina 18. stoljeća pojavile su se predstave koje su izražavale ideje španjolskih prosvjetitelja o magiji kao praznovjerju i vjerovanju u vještice kao nečemu zaostalom, a cijelo 18. i dobar dio 19. stoljeća popularna je bila *comedia de magia*, u kojoj su prikazivani različiti samozvani čarobnjaci koji iskorištavaju lakovjernost svojih sugrađana za stjecanje osobne koristi. Međutim, autorica je izrazila sumnju u utjecaj ovakvih kazališnih predstava na javnost jer je te predstave posjećivalo isto gledateljstvo koje je masovno sudjelovalo u duhovnim prikazanjima tijekom crkvenih svečanosti. Posljednji rad u zbornika, onaj Wolfganga Behringera pod naslovom *Letzte Hexenhinrichtungen 1700-1911* (365-427), zapravo je zadnja, peta cjelina zbornika, u kojoj je autor iznio kronološki pregled smaknuća navodnih vještica i procesa protiv njih u Europi i svijetu od 1700. do 1911. godine. U popisu autor spominje osobe koje su preminule tijekom istražnoga postupka, ali i primjere za koje nije poznato kako su završili, na primjer u Zagrebu 1741., 1746., 1747., 1750., zagorskome Belcu 1742. i Donjoj Stubici 1746. te gradu Virovitici 1747. godine, ali spominje i slučajeve u kojima su osumnjičene osobe na kraju oslobođene, na primjer 1704. godine u Škotskoj, u Ugarskoj 1751., 1756. i 1784. godine, a u Zagorju 1758. godine te slučaj iz 1787. godine u Zagrebu kada je jedna muška osoba oslobođena. U pregledu autor spominje i procese u Zagrebu iz siječnja 1743. i siječnja 1749. godine, koji su završili smrtnom kaznom pa zatim navodi i smaknuće jedne žene u Dalmaciji 1777. godine te navodi i primjere linča i spaljivanja između 1804.-1812. u Srbiji, kao i 1830. godine u Gackome gdje su spaljene tri žene. U Trebinju su 1846. i 1857. godine zabilježeni slučajevi panike zbog navodnih vještica pa su u prvome slučaju 73 žene podvrgnute ispitivanju, od kojih je jedanaest predano osmanskim vlastima, a u drugome su slučaju sve starije žene (muslimanke) podvrgnute testu bacanjem u vodu, ali su im obitelji mogle spasiti život.

Ovaj opsežan zbornik nezaobilazno je djelo koje donosi nove spoznaje o fenomenu vjetrovanja u vještice i odnos prema njima tijekom 18. i 19. stoljeća pa bi ga trebali koristiti svi zainteresirani za ovu temu i ovo povijesno razdoblje bez obzira radilo se o znanstvenicima iz različitih humanističkih ili društvenih znanosti ili pak pojedincima koje privlači istraživanje ovih fenomena tijekom zadnjih nekoliko stoljeća. Nažalost, u zborniku nema radova istraživača iz Hrvatske kojima očigledno ove tema nije dovoljno atraktivna iako je već odavno stekla veliku popularnost i istaknuto mjesto u međunarodnoj historiografiji.

Zlatko Kudelić

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 57 (2019), 336 stranica

Godine 2019. novim brojem nastavio se videsetljetni kontinuitet izlazenja časopisa *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. Ovaj broj donosi sedam izvornih znanstvenih radova te deset prikaza i recenzija, dok je poseban dio posvećen nedavno preminulome povjesničaru Nenadu Vekariću.

Cjelina koju čine znanstveni radovi započinje člankom Zdenke Janeković Römer naslova *Štovanje sv. Stjepana Prvomučenika u rano-srednjovjekovnom Dubrovniku: mučeništvo u temeljima grada, komune i (nad)biskupije* (9-28). Fokusirajući se na najraniju povijest grada Dubrovnika, autorica je u tekstu obratila pozornost na prvoga sveca koji se spominje u pisanim izvorima o Dubrovniku, sv. Stjepana Prvomučenika, problematizirajući pitanje odakle je njegov kult došao te ističući njegovu povezanost s razvojem grada. Usporedivši spomenuti s podrijetlom ostalih onovremenih kultova prisutnih u Dubrovniku, autorica je došla do zaključka kako je i ovaj došao iz

Rima, a ne iz Carigrada. Konačno, stavivši ovaj specifični problem u širi kontekst razvoja gradova u ranome srednjem vijeku, u ovome se radu prikazalo kako su vjerski osjećaji, crkvena pripadnost i prihvaćanje kršćanskih vrijednosti bili sastavni dio procesa izgradnje identiteta srednjovjekovnoga grada. Tematski također fokusiran na crkvenu povijest srednjega vijeka, slijedi članak *Crkvice i pustinjački stan na sv. Orsuli u kasnom srednjem vijeku* (29-54) koji potpisuje Nella Lonza. Kombinacijom rada na arhivskoj građi i rezultata arheoloških istraživanja ovaj rad daje analizu izgleda crkvice Sv. Orsule te naglašava specifičnost njezinoga položaja u krajobrazu i s obzirom na mrežu putova. Uz samu crkvicu posebna se pozornost u istraživanju posvetila postojanju pustinjačkoga stana koji je tijekom 15. stoljeća djelovao pokraj crkvice kao odrazu raširene eremitske tradicije onovremene Europe. Unutar samoga teksta nalazi se i veći broj slikovnih priloga.

Nastavljajući se na crkvenu tematiku, *Crkva sv. Stjepana u Dubrovniku – višefazno groblje i inventar nalaza* (55-143) rad je skupine arheologa koju čine Nikolina Topić, Ivana Radić, Petra Rajić Šikanjić i Mato Ilkić. U ovome opširnom članku autori su iznijeli detaljan presjek razvojnih faza crkve i pripadajućega groblja od kasne antike do baroka kada je zbog oštećenja u potresu 1667. godine crkva napuštena, temeljen na rezultatima arheoloških iskapanja, istaknuvši pritom predromaničko i romaničko razdoblje kao najbitnije. Suvremenim arheološkim i antropološkim metodama autori su analizirali i raznovrsne nalaze grobnica te kosturnih ostataka. Rad je popraćen brojnim fotografskim priložima, tlocrtima i presjecima te tabelama. Još jednu povijesno-arheološku temu obradili su Josipa Baraka Perica i Nikša Grbić u radu *Rezultati istraživanja utvrde Ošlje-Gradac i selo Ošlje u općem povijesno-arheološkom kontekstu* (145-174) zaključujući time skup tema ovoga broja časopisa kronološki vezanih za kasnu antiku i srednji vijek. Temeljeći rad na rezultatima arheoloških iskapanja provedenih 2015. godine, autori su analizirali